

Zadanie publiczne pn. „I konferencja naukowa Dzieje militarne powiatu ostrołęckiego”
współfinansowane ze środków Powiatu Ostrołęckiego i Muzeum Kultury Kurpiowskiej w Ostrołęce

Dr hab. Jan Mironczuk prof. WSTS

Mniejszości wyznaniowe powiatu ostrołęckiego

w dobie pierwszej wojny światowej

Denominational minorities of Ostrołęka County in the First World War

W ostatnich latach prowadzono dość szczegółowe badania nad społecznościami wyznaniowymi w mieście Ostrołęce i powiecie ostrołęckim. Zagadnienie to od początków pisania monografii o Ostrołęce stanowiło cel badań, chociaż raczej poboczny¹. Dopiero w ostatnich dwóch dziesięcioleciach podjęto badania kompleksowe nad mniejszościami chrześcijańskimi, stawiając sobie za cel przybliżenie następujących kwestii:

¹ Zob. Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka. Dzieje miasta*, Wydanie piąte, Ostrołęka 2022. Pierwsze wydanie było w 1966 r. i o mniejszościach wyznaniowych (kolejno: ewangelikach, żydach, prawosławnych) pisano co prawda niewiele, „przy okazji”, ale przecież można było znaleźć podstawowe informacje o okolicznościach ich przybycia do miasta oraz funkcjonowaniu w kolejnych dziesięcioleciach XIX w.

1/ Jak ogólne warunki rozwoju politycznego, społecznego i gospodarczego Polski wpłynęły na pojawienie się i egzystencję innych wyznań na tym terenie?

2/ Kiedy i w jakich okolicznościach doszło do pojawienia się pierwszych przedstawicieli mniejszości wyznaniowych w powiecie ostrołęckim?

3/ Czy istniały i jak funkcjonowały formy organizacji kościelnej mniejszości chrześcijańskich? Jak wyglądało ich życie religijne?

4/ Jak układały się relacje z większością katolicką, a także z miejscowymi władzami?

5/ Jaki jest obecny stan mniejszości chrześcijańskich w powiecie ostrołęckim?²

Przyjrano się też pojawieniu się i rozwojowi społeczności żydowskiej, która na terenie powiatu „wyprzedziła” mniejszości chrześcijańskie (jej początki już w XVII w.), za to w mieście, ze względu na ograniczenia *de non tolerandis Judaeis*, pojawiła się dopiero za rządów pruskich, czyli na przełomie XVIII i XIX wieku³.

W ubiegłym, 2023, roku, przy okazji 650-lecia Miasta Ostrołęki, ukazała się praca zbiorowa o przełomowych kilku latach w dziejach Ostrołęki i powiatu (i oczywiście całej Polski), gdzie skoncentrowano się na I wojnie światowej i odbudowie Rzeczypospolitej; jeden z rozdziałów tej książki dotyczył zmian struktury wyznaniowej na omawianym terenie⁴.

Przechodząc już do meritum podjętego tematu, należy przynajmniej przybliżyć dane liczbowe społeczności wyznań mniejszościowych w przededniu wojny. Niestety, brakuje takich danych z ostatnich lat pokoju. Co prawda starano się zrekonstruować liczebność uprzywilejowanych *licach pravoslavnogo naselenija s 1 ijulia 1911 g. po Ostrolenskomu ujezdu* (727 osób)⁵, jednak liczne błędy w zestawieniu poddają w wątpliwość zamieszczone tak liczby. Bardziej miarodajne zestawienia znaleziono za to w prezentowanym już dziele *Pamiętna książka Łomżyńskiej Guberni na 1906 god* („PKŁG” 1906). Poniższa Tab. 1 generalizuje już te dane, przedstawiając liczby

² J. Mironczuk, *Mniejszości wyznaniowe chrześcijańskie w Ostrołęce i powiecie ostrołęckim (od schyłku XVIII w. do współczesności)*, Ostrołęka 2007, s. 4.

³ Badania nad społecznością żydowską w regionie ostrołęckim rozpoczął Janusz Gołota: *Z dziejów społeczności żydowskiej w Ostrołęce na tle innych miast mazowieckich*, w: *Ostrołęka na tle innych miast mazowieckich w XIX i XX w.*, Ostrołęka 1998; *Tło historyczne i społeczno-gospodarczej Księgi Żydów ostrołęckich, od powstania gminy do Holocaustu*, „Zeszyty Naukowe OTN” 2002, nr XVI. Badania te, już z wykorzystaniem zdaje się wszystkich dostępnych materiałów archiwalnych (inne, publicystyczne, rozrzucone w XIX-wiecznej prasie, ciągle się odnajdują) kontynuował Jan Mironczuk: *Żydzi w powiecie ostrołęckim do I wojny światowej*, Ostrołęka 2011 (wyd. II – 2019). Obaj historycy badali też społeczność żydowską w późniejszych rzeczywistościach (Gołota – w okresie międzywojennym i w czasie wojny, Mironczuk – po II wojnie światowej do współczesności). Należy też wspomnieć o pracy, która w szerszym kontekście terytorialnym przybliżała omawiane dzieje – J. Szczepański, *Społeczność żydowska Mazowsza w XIX-XX wieku*, Pułtusk 2005.

⁴ J. Mironczuk, *Zmiany struktury narodowo-wyznaniowej powiatu ostrołęckiego od schyłku rządów carskich do Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności*, w: *Lata przełomu. Ostrołęka – miasto i powiat 1914-1921*, pod red. M. Lubeckiej i J. Mironczuka Ostrołęka 2023.

⁵ Por. J. Mironczuk, *Prawosławie w powiecie ostrołęckim wobec odbudowy Rzeczypospolitej po I wojnie światowej*, „Zeszyty Naukowe OTN” 2009, nr XXIII, s. 70-71, za: Archiwum Państwowe w Białymstoku Oddział w Łomży (dalej: APB-Ł), Łomżyński Dekanat Prawosławny (dalej: ŁDP), sygn. 52.k.141, Svedenije o licach pravoslavnogo naselenija s 1 ijulia 1911 g. po Ostrolenskomu ujezdu; *Pamiętna książka Łomżyńskiej Guberni na 1914 g.*, s.173-174.

ludności w poszczególnych gminach powiatu ostrołęckiego, bez wyszczególniania pojedynczych wsi, kolonii, stacji kolejowych, punktów granicznych, leśniczówek.

Tab. 1. Ludność w gminach powiatu ostrołęckiego wg wyznań w 1906 r.

Gmina	Wyznanie					Razem
	katolicy	prawosławni	luteranie	żydzi	inni	
Ostrołęka z przedmieściami	6 850	5 193	542	4 142	150	16877
Czerwin	7 152	4	5	101	-	7 262
Dylewo	6 412	22	-	149	3	6 586
Goworowo	5 267	24	67	2 710	-	8 068
Myszyniec	9 460	168	38	1 996	-	11 662
Nakły	2 564	7	-	41	-	2 612
Nasiadki	5 468	6	-	-	-	5 474
Piski	2 832	-	-	130	-	2 962
Rzekuń	7 406	319	-	619	-	8 344
Szczawin	5 173	1 111	9	46	-	6 339
Troszyn	6 489	23	-	275	-	6 787
Wach	9 426	34	1	5	-	9 466
Łącznie	74 499	6 911	662	10 211	153	92 436

Źródło: „PKŁG” 1906, s. 130-149; obliczenia własne: „Łącznie”, „Razem”.

Uwaga: ¹ - chodziło o inne wyznanie żołnierzy rosyjskich, stacjonujących w Wojciechowicach – głównie mogli to być muzułmanie; nie odnotowano jeszcze mariawitów w zawiązującej się parafii w Długim Kącie gm. Nasiadki, zostały natomiast oznaczone 3 osoby „innego wyznania” w Kadzidle gm. Dylewo – to zapewne mariawici.

Spośród 18 tys. przedstawicieli mniejszości wyznaniowych w powiecie, około 7 tys. stanowili wojskowi. Największa ich grupa stacjonowała w podmiejskich Wojciechowicach (ponad 3,5 tys., w tym ponad 3 tys. prawosławnych; pozostali to: luteranie, katolicy, żydzi, zapewne też muzułmanie, buddyści i inni), a ponadto w samej Ostrołęce (ok. 2 tys. – prawosławni i nieliczni żydzi, luteranie i katolicy) i pod Różanem – na terenie gminy Szczawin (ponad 1 tys. – prawosławni i garstka katolików). Biorąc pod uwagę, że Polaków/katolików na terenie powiatu mieszkało ok. 74,5 tys., to poza nimi było jeszcze ponad 11 tys. cywilnych mieszkańców – innowierców i posiadających inną niż polska świadomość narodową. Niestety, ze względu na brak w spisie rozróżnienia między żołnierzami a cywilami w Ostrołęce i Ostrołęce-Wojciechowicach (ten problem nie występuje w Zabalkańskim Sztabie pod Różanem), precyzyjne dane co do liczby cywilów są niemożliwe. Inaczej w gminach wiejskich, gdzie mieszkali sami cywilni mieszkańcy, oczywiście z niewielkimi wyjątkami – w gm. Myszyniec w Łosicznie znajdował się punkt graniczny (mieszkali sami prawosławni *pogranicznicy*, zapewne z rodzinami), a w Zawodziu mieszkał prawosławny leśniczy, zapewne z rodziną. Ludzie ci nie byli żołnierzami, ale byli „mundurowymi”.

Największą grupę mniejszościową stanowili cywilni Żydzi – było ich około 10 tys. Skupiali się głównie w miejscowościach, które były siedzibami okręgów bożniczych – w Ostrołęce, Myszyncu i Goworowie. W ostatniej wymienionej miejscowości stanowili ponad 90% mieszkańców, a w całej gminie – ponad 30% mieszkańców. Społeczność ta, poza gminą Nasiadki, gdzie nie występowała, była rozszkana w różnych miejscowościach, zwłaszcza w gminach Rzekuń, Troszyn i Dylewo. Zachowywała więc dawny swój wiejski charakter (na Mazowszu w okresie

Rzeczypospolitej szlacheckiej większość Żydów, inaczej niż na pozostałych ziemiach polskich, mieszkała na wsi).

Niewielką grupę wyznaniową stanowili luteranie. Ujawszy 400 żołnierzy tego wyznania z oddziałów stacjonujących w Wojciechowicach i nieco zapewne z Ostrołęki, pozostawało ich cywilnych około 200, głównie w Ostrołęce i gminach Goworowo i Myszyniec. Przed wojną pewna grupa katolików z gmin Dylewo i Nasiadki przeszła na mariawityzm⁶. Reasumując, w 1906 r. na terenie powiatu ostrołęckiego innowiercy cywilni stanowili 11,9% całkowitej liczby ludności. Co więcej, żołnierze, niemal wyłącznie innych wyznań, stanowili 7,57% mieszkańców powiatu. Oznacza to, że w powiecie ostrołęckim katolików/Polaków było 80,6%.

Gdy w sierpniu 1914 r. wybuchła wojna niemiecko-rosyjska, północne obrzeża powiatu ostrołęckiego od początku stały się areną walk. Obie walczące strony – II Rzesza Niemiecka i Cesarstwo Rosyjskie- przeprowadziły wzajemne uderzenia już 2-3 sierpnia: Rosjanie na okolice Pizsa, Niemcy na „ostrołęckie” Dąbrowy. Wcieleni do obu armii żołnierze, w tym Polacy, byli pierwszymi ofiarami, czasami bardzo licznymi na terenie powiatu. I tak np. pod datą 4 marca 1915 r. w Lipnikach: *We wsi leży wiele ciał poległych Niemców i Rosjan, co daje pełny obraz zaciętych walk toczonych poprzedniej nocy i wczesnym rankiem*⁷.

Tragiczny los dotknął także przyfrontowych mieszkańców cywilnych, a zwłaszcza Żydów, wobec których władze carskie prowadziły politykę represyjną już od schyłku XIX w.: *W mieście Myszyniec [właściwie już nie był miastem, po reformie administracyjnej w 1869 r. – J. M.] ... ujęto najpierw, na skutek denuncjacji Polaków, rabina miasta i niektórych radnych Gminy [żydowskiej – J. M.], a potem, 29 sierpnia [1914 r.] wydano rozkaz wysiedlenia wszystkich Żydów z miasta. Wszystkie rodziny żydowskie w liczbie 300 wyszły – mężczyźni, kobiety, dzieci i starcy – na pole i zebrały się przy namiocie komendanta, dygocząc z zimna i wzburzenia, zaczęli śpiewać Psalm, prosząc, by odwrócił zło i odwołał rozkaz, ale komendant nie zważał na nich. I tak musieli Żydzi opuścić rodzinne miasto i rozejść się, wędrować drogami i polami, szukać sobie nowego miejsca w okolicznych miasteczkach i wioskach. Po kilku tygodniach gubernator uzyskał dla nich prawo powrotu, ale miasto było już doszczętnie spalone*⁸.

Żydzi z Goworowa zostali oskarżeni o to, że zrobili *podziemny telefon z barykadą* i komunikowali się w ten sposób z Niemcami – chodziło o niezrozumienie zwyczaju *eruw chacrot*, prowizorycznego ogrodzenia na czas szabatu. Sprawę wyjaśnił dopiero wysoki oficer rosyjski, znający zwyczaje żydowskie i nakazano wypuścić oskarżonych o spiskowanie⁹.

W żydowskich wspomnieniach zachowały się też zapiski o traktowaniu tej społeczności w Ostrołęce: *Kozacy napadli na miasto i zaczęli włamywać się do domów w sposób bestialski. Most i wszystkie przejścia w Ostrołęce zostały zamknięte. Wojsko zostało wprowadzone do prywatnych mieszkań, miasto obróciło się w wojenne koszary*¹⁰. Wielka Wojna wybuchła w okresie żydowskiego obchodzenia 9 dnia miesiąca aw, upamiętniającego zburzenie Pierwszej i Drugiej Świątyni; święto to – ruchome – obchodzone jest na przełomie lipca i sierpnia. Również w tym czasie została zburzona Wielka Synagoga w Ostrołęce w 1915 r.

⁶ J. Mironczuk, *Mniejszości wyznaniowe*, s. 48–49.

⁷ Za: J. Czaplicki, *Wydarzenia wojenne z lat 1914-1915 na terenie powiatu ostrołęckiego*, w: *Lata przełomu*, s. 70.

⁸ A. Litaj, *Rozdział z dziejów zniszczenia*, za: *Księga Żydów ostrołęckich*, Ostrołęka-Tel Awiw 2002, s. 49.

⁹ *Oskarżenia przeciwko Żydom w Goworowie w 1915 r.*, w; *Księga Żydów*, s. 49.

¹⁰ Za: J. Gołota, *Z dziejów społeczności żydowskiej*, s. 103.

19 lipca 1915 r. władze wojskowe w Ostrołęce ogłosiły ewakuację ludności cywilnej z miasta¹¹. Artyleria niemiecka „robiła swoje” i Ostrołęka, zwłaszcza pierzeja kierunku Myszyniec-Goworowo (północ-południe), znalazła się w ruinach; również wycofujące się wojska rosyjskie niszczyły opuszczany teren. Do takiego miasta wkroczyli Niemcy 3 sierpnia¹².

Stopniowo dawni mieszkańcy wracali do swoich, często zrujnowanych, domów. W Ostrołęce dotyczyło to jednak głównie Żydów, w pewnym stopniu Polaków, a prawie zupełnie Rosjan. W sierpniu 1916 r., według burmistrza „cesarsko-niemieckiego” w mieście mieszkało, prócz okupujących Niemców – żołnierzy i urzędników, 795 Polaków, 2 Rosjan i 4110 Żydów¹³.

Skutki działań wojennych w 1915 r. dotknęły wszystkich mieszkańców miasta i powiatu ostrołęckiego. Najbardziej jednak tragiczny los spotkał prawosławnych, dla których klęska wojsk rosyjskich oznaczała „zniknięcie” z „obcego” terenu. Dobrze to widać z zapisów ksiąg metrykalnych, które „znikają” w czerwcu/lipcu 1915 r.; za to „odradzają się” od września zapisy polskie, katolickie; mniejsze zmiany odnosiły się do żydów czy luteran-cywilów¹⁴.

Oddzielną kwestią był pozostawiony majątek. Podczas walk uległy zniszczeniu, znajdujące się na linii frontu, *bejt ha-midrasz* („dom nauki”) i *bejt ha-kneset* („dom spotkań, zgromadzeń”, zwany Wielką Synagogą): *Wypalone, puste otwory po drzwiach i oknach budziły lęk przechodniów, zwłaszcza nocą. Każdy miał uczucie, że synagoga została skrzywdzona, sponiewierana*¹⁵. W latach 1916–1918 odbudowano *bejt ha-midrasz*, trudu odbudowy Wielkiej Synagogi już jednak nie podjęto.

Zachowały się za to cerkwie dla wojsk (i cywilów) prawosławnych: w Ostrołęce 2 murowane i 1 drewniana, 1 drewniana w Myszyńcu. Jako, że liczba prawosławnych zmalała do nieco ponad setki (Tab. 2), a przede wszystkim nowe władze polskie prowadziły politykę antyrosyjską/antyprawosławną, wszystkie zostały przejęte na inne cele: kościół katolicki, szkoły, dom sportowca¹⁶. Niewielka liczba prawosławnych, jak i nastawienie większości katolickiej prowadziły ich do konwersji¹⁷.

Tab. 2. Struktura wyznaniowa powiatu ostrołęckiego (stan na 30 wrześniu 1921 r.)

Gmina	Wyznanie				Razem
	katolicy	prawosławni	inni chrześcijanie	żydzi	
Ostrołęka z przedmieściami	5 754	18	21	3 352	9 145
Czerwin	6 837	14	9	77	7 194
Dylewo	6 230	1	25	170	6 426
Goworowo	4 682	21	11	1 228	5 924
Myszyniec	6 719	4	21	927	7 671
Nakły	2 430	5	-	14	2 449
Nasiadki	5 115	1	46	-	5 162

¹¹ Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka*, s. 199.

¹² J. Czaplicki, *Wydarzenia wojenne*, s. 98.

¹³ Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka*, s. 202.

¹⁴ Por. J. Mironczuk, *Zmiany struktury narodowo-wyznaniowej*, s. 15-21.

¹⁵ J. Mironczuk, *Żydzi w powiecie ostrołęckim*, s. 73.

¹⁶ J. Mironczuk, *Prawosławie w powiecie ostrołęckim*, s. 72-75.

¹⁷ Tamże, s. 76-78.

Piski	3 184	11	1	108	3 310
Rzekuń	7 562	36	12	284	7 895
Szczawin	4 530	5	4	19	4 558
Troszyn	5 805	3	-	190	5 998
Wach	8 094	-	-	5	8 099
Łącznie	66 942	111	152	6 631	73 836

Źródło: *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej T V. Województwo białostockie*, Warszawa 1924, s. 55–60; *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo białostockie*, Główny Urząd Statystyczny, t. XIX, Warszawa 1927, s. 36–39; *Ludność i budynki w gminach kurpiowskich pow. ostrołęckiego w dn. 30 września 1921 r.*, za: Z. Niedziałkowska, *Puszcza Zielona. Bory ostrołęckie*, Warszawa 1983, s. 187–193.

Uwagi: - brak pełnej zgodności liczb „Łącznie” z danymi odnośnie do poszczególnych gmin; podano jak za źródłami;

- „Inni chrześcijanie” to w gminach Dylewo i Nasiadki – mariawici, w pozostałych, włącznie z Ostrołęką – luteranie.

I wojna światowa była ciężkim doświadczeniem dla wiernych wszystkich wyznań. W przypadku jednak mieszkańców powiatu ostrołęckiego, jak i całej Polski, odbudowa Rzeczypospolitej rekompensowała cierpienia katolików. Nie da się tego powiedzieć o mniejszościach wyznaniowych, które niekoniecznie zyskały na powstaniu nowego państwa. W przypadku prawosławnych wojna była prawdziwą katastrofą. I to nie tylko w aspekcie regionalnym.

Streszczenie

Praca dotyczy dziejów mniejszości chrześcijańskich i żydowskiej w powiecie ostrołęckim w obliczu Wielkiej Wojny. Ukazuje stan przed wojną, wpływ działań wojennych na ich życie oraz zmianę (liczebną i miejsce w strukturze warstwowej), jaka nastąpiła w wyniku powstania II Rzeczypospolitej.

Summary

The dissertation refers to Christian and Jewish denominational minorities in Ostrołęka County in the time of the Great War. It presents the situation prior to the war, the influence of the hostilities on their lives and the change (in number and social structure) which took place in consequence of establishing the Second Polish Republic.

Słowa kluczowe

Powiat ostrołęcki, żydzi, prawosławni, cerkwie, katolicy.

Key words

Ostrołęka County, Jews, the Orthodox, Orthodox churches, Catholics